

УДК 94:394

М. Т. Тарнавський

МОВНИЙ АСПЕКТ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ. УРОКИ ІСТОРІЇ ТА РЕАЛІЇ СУЧASNОСТІ

Одеська національна академія харчових технологій,
вул. Канатна, 112, м. Одеса, 65039, Україна

Тарнавський Микола Тимофійович, к. е. н., доцент кафедри ресторанно-готельної справи і туризму

АНОТАЦІЯ

В статті розглянуто актуальні проблеми національної держави. Досліджуються історичні факти політичної боротьби за її збереження. В якості першочергових автор називає удосконалення проблеми національно-патріотичного виховання підростаючого покоління та вирішення питань, пов'язаних з підвищеннем рівня та розширення сфер використання державної мови — важливої складової виховного процесу.

Чільне місце в роботі займає висвітлення хронології обмеження української мови в одніменній державі, її вплив на громадське життя. Певна увага приділяється також історичним подіям минулого століття, коли влада колишнього СРСР розповсюджувала ідеї так званого інтернаціоналізму. В результаті подібних пропагандистських заходів у частині населення помітно притуплялося відчуття етнічної приналежності та національної самосвідомості — визначальних рис сучасної людини.

Цитуючи видатних українців минулого та приводячи приклади сьогодення, автор досліджує значення та наслідки для держави недостатнього рівня використання рідної мови в освітніх закладах, ЗМІ, мистецтві. Подібний стан суперечить вимогам Основного Закону України — Конституції, хоча рідна мова — це історія духовного життя народу.

Автор приходить до висновку, що національно-патріотичне виховання та рідна мова, як його важлива складова, мають ключове значення для безпеки держави та її стабільності.

Ключові слова: мова; національна свідомість; держава; виховання; русифікація; духовність; культура.

Н. Т. Тарнавский

**ЯЗЫКОВОЙ АСПЕКТ НАЦИОНАЛЬНО-
ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ. УРОКИ ИСТОРИИ
И СОВРЕМЕННЫЕ РЕАЛИИ**

Одесская национальная академия пищевых технологий,
ул. Канатная, 112, г. Одесса, 65039, Украина

**Тарнавский Николай Тимофеевич, к. э. н., доцент кафедры ресто-
ранно-отельного дела и туризма**

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются актуальные проблемы национально-государства. Исследуются исторические факты политической борьбы за его сохранение. В качестве первостепенных автор видит необходимость усовершенствования проблемы национально-патриотического воспитания подрастающего поколения и решение вопросов, связанных с повышением уровня и расширением сфер использования государственного языка — важной составляющей воспитательного процесса.

Важное место в работе занимает освещение хронологии ограничений украинского языка в одноименном государстве, его влияния на общественную жизнь. Определенное внимание уделяется также историческим событиям прошлого века, когда власть бывшего СССР распространяла идеи так называемого интернационализма. В результате подобных пропагандистских мероприятий у части населения ощутимо притуплялось чувство этнической принадлежности и национального самосознания — определяющих черт современного человека.

Цитируя выдающихся украинцев прошлого и приводя примеры современности, автор исследует значение и последствие для государства недостаточного уровня использования родного языка в образовательных учреждениях, СМИ, искусстве. Подобное состояние противоречит требованиям Основного Закона Украины — Конституции, хотя родной язык — это история духовной жизни народа.

Автор приходит к выводу, что национально-патриотическое воспитание и родной язык, как его важная составляющая, имеют ключевое значение для безопасности государства и его стабильности.

Ключевые слова: язык; национальное сознание; государство; воспитание; русификация; духовность; культура.

M. T. Tarnavskyi

**THE LANGUAGE ASPECT OF NATIONAL-PATRIOTIC
EDUCATION. THE LESSONS OF HISTORY
AND PRESENT REALITIES**

Odessa National Academy of Food Technology
112 Kanatna St, Odessa, 65039, Ukraine

Tarnavskyi Mykola Tymofiiovich, PhD in Economics, Associate professor of the Department of Hotel and Restaurant Business and tourism

ABSTRACT

The article deals with topical issues of the nation state. The author studies the historical facts of the political struggle for the preservation of the state. First and foremost, the author considers it necessary to deal with the problem of national-patriotic education of the new generation, and address issues related to improving the level and expanding the use of the state language, which is an important component of the educational process.

An important part of the paper is the coverage of history of oppression of the Ukrainian language in Ukraine and its impact on public life. Particular attention is also paid to the historical events of the last century, when the government of the former Soviet Union spread the ideas of so-called internationalism. As a result of this propaganda, the feeling of ethnicity and national identity — the defining features of modern man — was significantly reduced in certain part of the population.

Citing the outstanding Ukrainians of the past and giving contemporary examples, the article explores the importance of insufficient level of use of the native language in educational institutions, the media and the arts, and consequences it can have for the state.

The author concludes that the national-patriotic education and the native language being an important part of such education are crucial for the security of the state and its stability.

Key words: *language; national consciousness; state; education; language; spirituality; culture.*

Історія людства твориться націями. Це — загальновідомо. Вона також свідчить, що ті народи, які піднялися на рівень нації не зуміли, поступово розчинялися серед сильніших або гинули. У свою чергу і самі нації, що виявилися нездатними боротися за своє існування, також пішли в небуття. «Кожна нація, — писав Ю. Липа, — щоб вижити, мусить вигартувати-

вати в собі дух опору, а найвищим виявом її волі є створення власної держави» [9, с. 118].

Такі народи, як наприклад, курди в Туреччині та Іраку, баски в Іспанії, кельти в Британії тощо (які поки що залишилися чисельними або вже невеликими племенами у згаданих країнах), такі народності, як готи, скити, половці, печеніги та низка подібних відомі лише історикам. Всі названі народності об'єднувало одне — вони не зуміли у свій час об'єднатися в націю, а згодом і створити власні держави. Держава також, як свідчить практика, здатна бути міцною лише тоді, коли всі верстви її суспільства спрямовують свої зусилля на піднесення добробуту нації, піклуються про її розквіт. Якщо цього немає — нація утискається, її історію переписують, віднімають мову та власну духовність. Показовим прикладом подібного процесу є наша українська нація.

Вбачаючи загрози її існуванню поширеними ідеями так званого інтернаціоналізму, І. Франко писав: «Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «всеслюдськими» фразами прикрити своє духовне відчуження від рідної нації» [14]. Висвітлення фактів боротьби щодо її збереження в Україні, дослідження проблеми патріотичного виховання та значення рідної мови в цьому процесі є метою даної статті.

Для подальшого розгляду теми виникає необхідність визначитися з терміном «нація», який в Україні з етнічним змістом вживається вже з XIV ст. Це поняття, як свідчать словники, походить з латини, а саме від слова «*natio*», що значить плем'я, народ, історично створена стійка спільнота людей, для якої є характерною є єдність території проживання та господарського життя, а також спільність низки інтересів. Вони можуть проявлятися в особливостях побуту і культури. Визначальною ж рисою нації, яка відрізняє її від інших, є мова. Про тривале нищення та обмеження сфер вживання української мови в однайменній державі йтиметься в подальшому матеріалі.

Як в минулий період, так і в останній час проблемам національно-патріотичного виховання приділялась необхідна увага, ім була присв'ячена і певна кількість наукових розробок. Це — праці М. Грушевського [3], О. Гончара [1], Б. Грінченка [2], І. Дзюби [4], Г. Касьянова [6], Б. Кравченка [8], Ю. Липи [9],

М. Міхновського [10], Ю. Сверстюка [11], В. Сухомлинського [12], К. Ушинського [13], І. Франка [14], В. Чорновола [14], Т. Шевченка [16] та інших. Незважаючи на це в сучасній літературі недостатньо розкриті всі складові проблеми, зокрема роль і значення державної мови у загадному виховному процесі. Продовження дослідження цього питання складає основне завдання даної статті.

Однак спочатку повернемося до думки процитованого вище Каменяра — видатного українського поета і патріота. Вона стосується загрози, яка виникла стосовно української нації. Історичні події, що мали початок ще за життя І. Франка, цілком підтвердили правоту його слів. Згодом, на теренах СРСР все-таки запанував інтернаціоналізм радянського зразка, в результаті чого серед значної частини пролетаризованого населення такі поняття, як «нація» чи «Батьківщина», виявилися менш вартими і важливими, ніж дефіцит необхідних товарів.

У колишній державі «робітників і селян» було об'єднано, як відомо, багато національних республік, а у свідомості людей постійно нав'язувалися вже загадані ідеї братства та пролетарського єднання. Причому на цьому шляху завжди панував культ «старшого брата», тобто російської нації і, зрозуміло, російської мови.

Помітно негативним моментом в цьому процесі було те, що у громадян поступово притуплялося відчуття етнічної принадлежності та національної самосвідомості — однієї із визначальних рис сучасної людини. Лише при їх наявності, як відомо, можна любити свій народ, свою Батьківщину.

Під впливом процесу інтернаціоналізації, свідками чого ми були, відбулося нівелювання не лише української, а й інших націй, прищеплювалася думка про їхню вторинність — порівняно з російською. Водночас під тиском агресивних сусідів особливо нівелювалась українська нація, а країні її люди збагачували інші культури, асимілювалися з іншими народами.

«Асиміляція, — пише Є. Сверстюк, — є болісним експериментом над людиною і над народом. Асимільований, як правило, втрачає найцінніше у своєї успадкованої нації і бере найгірше, поверхове з чужої» [11, с. 128]. Деякі представники української нації розчинилися у російській, за що зазнавали

висміювання з боку обдарованих талантом і наділених патріотичними поглядами відомих геніальних українців.

Так, наприклад, Тарас Шевченко у «Розритій могилі» про тих, що зрадили інтереси своєї нації, писав таке: «А тим часом перевертні нехай підростають та поможуть москалеві господарювати й з матері полатану сорочку знімати. Поспішайте нелюдки матір катувати» [16, с. 146].

Ще в недалекому минулому свідомим своєї нації українцям з подібними самостійницькими поглядами нерідко навішували ярлики «петлюрівець», «бандерівець» або «буржуазний націоналіст». Саме так в радянські часи називали тих, хто захищав українську мову, виступав за незалежність України. До речі, слово «націоналіст» в інтерпретації комуністичної влади стало означати не любов до своєї нації, не патріотизм, як це є в дійсності, а щось зовсім протилежне. Так тривало не одне десятиріччя, проте в другій половині минулого століття ситуація поволі, але впевнено почала змінюватися.

У 60-ті роки в Україну почали потрапляти твори авторів гуманістичного спрямування Е. Хемінгуея, А. Сент-Екзюпері, Ф. Кафки та інших письменників, які справляли політичний вплив на формування світогляду покоління молоді, так званих «шістдесятників».

Це відбувалось в умовах, коли книги цих авторів, як і інші надбання західної культури, були відгорожені від населення тодішньої держави «залізною завісою». Незважаючи на це, вони все-таки потрапляли до Радянського Союзу, сприяли розвитку загальнолюдських цінностей у молоді. Наслідком подібного духовного збагачення стало те, що проти молодих українців з національно-патріотичними поглядами, зрозуміло, виступила офіційна радянська пропаганда.

Пролунали шаблонні звинувачення у «формалізмі», «космополітизмі», «відступі від ідеї марксизму-ленінізму». Згодом почали забороняти проведення всіх літературно-мистецьких зібрань, а з початку другої половини 60-х років владою уже велася справжня ідеологічна війна із «українським буржуазним націоналізмом».

У цей самий період у відповідь в Україні прокотилася потужна хвиля «самвидаву». Так, Іван Дзюба написав працю «Інтернаціоналізм чи русифікація», В'ячеслав Чорновіл — «Лихо

з розуму», Євген Сверстюк — «Собор у риштованні», В. Мороз — «Серед снігів» тощо. Цих авторів, як і багатьох інших заборонених, почали масово передруковувати, надиктовувати на магнітофонні стрічки, передавати з рук в руки. Одним словом, прогресивні думки різними способами пробивали собі дорогу до масового читача.

Зайве говорити, що всіх причетних до самвидаву почали переслідувати, а згодом арештовувати та судити. Проти «інакомислячої інтелігенції» застосовували достатньо суворі методи покарання. Вже на початку 70-х років та у середині 80-х років були засуджені В. Чорновол, І. Світличний, Л. Плющ, Є. Сверстюк, а В. Стус, О. Тихий та Ю. Литвин так і не повернулися з ув'язнення. Судові ж процеси проводились по всій Україні.

Дисидентська діяльність мала місце і на Одещині. Так, активну боротьбу проти тоталітарної влади вели викладач університету Барладяну-Бирладник, вчителі Валентина Голубієвська та Галина Могильницька. З критикою системи виступали будівельник П. Отченашенко та згодом відомий поет Олекса Різников. Останні були двічі засуджені та відбували покарання в таборах Мордовії.

У Західній Україні відносно тривалий час вела патріотичну діяльність так звана Українська робітничо-селянська спілка, більше відома під назвою «група юристів». Її керівника Левка Лук'яненка було засуджено до смертної кари та згодом вирок замінили на тривале ув'язнення. Арешти й переслідування дисидентів в Україні не припинялися до середини 80-х років. Усі вони виявилися останніми судомами майбутнього розпаду радянської тоталітарної системи.

Права і свободи окремої людини не можуть бути захищеними без захисту прав і свобод вільної нації в цілому. Саме тому всі прогресивні держави світу плекають корінну націю, виховують національну свідомість своїх громадян, оберігають їх мову, збагачуючи своїми надбаннями світову культуру. Що ж до долі української мови в Україні, в тому числі як її важливої складової національно-патріотичного виховання, то розглянемо це питання більш детально.

Так, з приводу майбутнього, рідної мови ще століття тому відомий вчений і патріот України Борис Грінченко мріяв про таке: «...Настане час, що процвіте життя українське пишним

цвітом» [2, с. 368]. Він — автор величого чотирьохтомного «Словаря української мови», який був і залишається не тільки підручником для вивчення рідної мови, але й довідником з етнографії та фольклористики. Пристрасно боровся він проти зникнення українського слова, культурної спадщини і шукав шляхів виходу з цього становища.

Віковий проміжок часу майже нічого не змінив щодо мовного питання. Серед населення рідко почуєш літературну українську мову, а на півдні та сході країни міста цілком зрусифіковані. На превеликий жаль, це стосується і нашої столиці — Києва.

Процес денаціоналізації у цей період здійснювався неухильно. Він вівся через депортацию, міграцію, етнічне перетасування тощо. Російська мова, в свою чергу, стала обов'язковою для вивчення в усіх україномовних школах. Натомість, від вивчення української мови в російськомовних школах можна було відмовитись і, навіть не володіючи нею, отримати атестат про середню освіту, а при бажанні — і вищу. До речі, в самій Росії, де проживають мільйони українців, немає жодної української школи, як і немає будь-яких українських ЗМІ.

Між тим, рівень володіння державною мовою — це рівень загальної культури людини. Згадаймо мудрі слова наших прапушурів: «Мова рідна, слово рідне, хто вас забуває, той у грудях не серденько, а камінь має». З іншого боку, мова, як стверджують фахівці-лінгвісти, — це світогляд, філософія, життева громадсько-політична позиція індивіда. Ще великий педагог К. Ушинський писав: «В світлих прозорих глибинах своєї мови відбивається не тільки природа рідної країни, а й уся історія духовного життя народу. Покоління проходить одне за одним, але результати життя кожного з них залишаються у мові — в спадщину потомкам» [13, с. 12]. «Мова народу — це найбільший національний скарб», стверджував Олесь Гончар [1, с. 216].

Ось чому нищення української нації і державності колонізатори завжди починали з обмеження сфері вживання рідної мови. Прикро визнавати, але історичні факти свідчать, що виконавцем антиукраїнської політики завжди виступала саме зрусифікована науково-освітня еліта, російська шовіністична та зденаціоналізована місцева влада.

Водночас людством давно визнано, що мова — це не лише великий дар природи, розвинутий та вдосконалений за тися-

чоліття, але й один із головних атрибутів кожної національної держави. Україна, як держава українського народу (преамбула Конституції), не повинна бути в цьому винятком. Тим паче, що в статті 11 Основного Закону України Сказано: «Держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури» [7, с. 5]. Нагадаємо, що міжнародним співтовариством українська мова визнана однією із найдавніших слов'янських мов і однією з наймелодичніших світових.

Не є випадковим, що у всіх національних країнах головний консолідаційний інструмент — це мова. У більшості з них саме мові, як одному з основних атрибутів державності, приділяється така ж увага, як і національній безпеці та добробуту нації.

На превеликий жаль, Україна в цьому ряду поки що є все-таки винятком. У нашій державі століттями різними режимами нав'язувалася думка, що мова в житті людини є другорядною вартістю, лише певним етнографічним явищем. Такий спосіб мислення ще й досі притаманний деяким людям.

Подібне твердження — скоріше закономірність, ніж випадковість, а ґрунтуються воно на низці історичних фактів, які свідчать про те, що нищення та обмеження української мови, дискримінація тривала кілька віків.

Наслідки подібного ставлення до неї достатньо сумні. В країні підростала молодь, значна частина якої вже не знала мови своїх батьків і дідів. Кожне наступне покоління ставало більш зрусифікованим, ніж попереднє. Цей факт, у свою чергу, вимагає висвітлити ще один важливий аспект, який тісно пов'язаний з мовою проблемою.

Так, наприклад, соціологічним дослідженням встановлено, що майже 20 відсотків зрусифікованих українців своїм світоглядом, громадсько-політичною позицією, менталітетом співпадають у цьому зі значним прошарком етнічних росіян. В їх основі — непатріотичне ставлення до української державності, неприйняття, а інколи і агресивна поведінка до всього нашого, національного.

...Отже, проблеми державної мови, як бачимо, взаємопов'язані з процесом національно-патріотичного виховання та впливають і на інші події. Наприклад, щодо книгарень та газетних кioskів. Тут можна стверджувати, що в книжкових магазинах,

наприклад, кількість україномовних видань дещо збільшилась, хоча вони і не складають її домінуючу частину. Відносно ж часописів і газет, то із сумом констатуємо очевидне. Майже всі вони — російськомовні. Навіть в радянські часи подібного мовного занедбання в періодиці не було.

Маємо підстави сподіватися, що всі згадані негаразди вже залишилися в минулому, а нова українська влада зуміє кардинально змінити ситуацію і, в першу чергу, в плані національно-патріотичного виховання нового покоління українців.

Сьогодні як ніколи є нагальна потреба дослухатись до думки видатного німецького філософа Е. Канта. Мріючи про «Вічний мир на землі», він писав: «Для цього необхідно, щоб кожне суспільство було побудовано на національних засадах, кожна нація повинна жити самостійним державним і культурним життям, вільно розвиваючи свої творчі здібності і прагнучи до мирного співробітництва з іншими народами світу» [5, с. 158].

Таким чином, приведена в даному матеріалі аргументація дає підстави зробити наступні висновки.

По-перше. Тільки на ґрунті згуртованої нації може бути побудована міцна держава, а для цього всі верстви її суспільства повинні піклуватися про розквіт нації, її мови, культури, духовності. Без захисту прав і свобод національної спільноти не можуть бути захищенні всі права і окремої людини.

По-друге. Ситуація, що склалася на ринку періодичних видань, книговидавництва та в інших сферах громадського життя суттєво знижує стимул, мотивацію до вивчення державної мови, знань національної культури. Тривалий період русифікації мав деформуючий вплив на недостатньо сформовану психіку підростаючого покоління українців та розвиток соціально-політичного життя в державі.

По-третє. Неувага державної влади до процесів духовного і культурного відродження до становлення національної свідомості спричинила низку негативних явищ в середовищі молоді, поведінка та вчинки деяких з них перестали бути результативними для держави і почали переходити у сферу позаправову, кримінальну і навіть антидержавну. Зрадницькі дії частини кримчан, а особливо донеччан і луганчан, які зі зброєю в руках виступили проти власної держави, — тому ганебний приклад. В ньому найбільш вражає той факт, що йдеться про покоління

українців, які народилися і виховувалися вже в умовах незалежної держави. Мабуть, про таких, як вони, у свій час писав геніальний Т. Шевченко: «Добралась Україна до самого краю, гірше ляха свої діти її розпинають» [16, с. 165]. Ось такою виявилася ціна зневажання владою, освітою та її суспільством проблем національно-патріотичного виховання і його важливої складової — державної мови. Вони, як бачимо, мають ключове значення для безпеки держави і її стабільності.

Література та джерела

1. Гончар О. Письменницькі роздуми: Літературно-критичні статті / О. Гончар. — К. : Дніпро, 1998. — 314 с.
2. Грінченко Б. Словарь української мови: В 4 т. / Б. Грінченко; НАН України. — К. : Наукова думка, 1996. — Т. 2. — 588 с.
3. Грушевський М. Українці / М. С. Грушевський // Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів АН України. — К., 1994. — С. 11–12.
4. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. — К.: Academia, 1998. — 276 с.
5. Кант Е. Критика практичного розуму / Е. Кант. — К. : Юніверс, 2004. — 240 с.
6. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років / Г. Касьянов. — К.: Либідь, 1995. — 224 с.
7. Конституція України. — К. : Українська Правничча фундація, 1996. — 63 с.
8. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні / Б. Кравченко. — К.: Основи, 1997. — 423 с.
9. Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа. — Львів : Просвіта, 1992. — 270 с.
10. Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський. — К. : Діокар, 2003. — 80 с.
11. Сверстюк Ю. Блудні сини України / Ю. Сверстюк. — К. : Знання, 1993. — 256 с.
12. Сухомлинський В. Щоб в серці жила Батьківщина / В. Сухомлинський. — К. : Знання, 1965. — 80 с.
13. Ушинський К. Про роль рідної мови у справі виховання / К. Ушинський. — Львів : ДДУ, 1960. — 23 с.
14. Франко І. Я думав про людське братство нове / І. Франко. — Львів : Каменяр, 1979. — 143 с.
15. Чорновіл В. Національна інтелігенція і українська політика: Виступ на Конгресі української інтелігенції 11.11.1995 р. / В. Чорновіл // Слово і час. — 1996. — № 2. — С. 24–27.
16. Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко. — К.: Просвіта, 2001. — 344 с.

REFERENCES

1. HONCHAR, O. (1998) *Pysmennyski rozdumy. Literaturno-krytychni stati — Writer's thoughts. Literary-critical articles.* Kyiv: Dnipro. (in Ukrainian)
2. HRINCHENKO, B. (1996) *Slovnyk ukrayinskoyi movy — Ukrainian dictionary.* Vol. 2. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian)
3. HRUSHEVSKYY, M. (1994) Ucrayintsi — The Ukrainians. in: *Natsionalni vidnosyny v Ukrayini u XX st. Zbirnyk dokumentiv i materialiv AN Ukrayiny — National Relations in Ukraine in the twentieth century. Collection of documents and materials of Sciences of Ukraine.* Kyiv. 11–12. (in Ukrainian)
4. DZYUBA, I. (1998) *Internatsionalizm chy rusyfikatsiya? — Internationalism or Russification?* Kyiv: Academia. (in Ukrainian)
5. KANT, Y. (2004) *Krytyka praktychnoho rozumu — Critique of Pure Reason.* Kyiv: Yunivers. (in Ukrainian)
6. KASYANOV, H. (1995) *Nezhodni: ukrayinska intelihentsiya v russi oporu 1960–1980-kh rokiv — Dissenting voices: the Ukrainian intelligentsia in the resistance movement during 1960–1980.* Kyiv: Lybid. (in Ukrainian)
7. *Constitution Of Ukraine* (1996) Kyiv: Ukrainian Legal Foundation. (in Ukrainian)
8. KRAVCHENKO, B. (1997) *Sotsialni zminy i natsionalna svidomist v Ukrayini — Social changes and national consciousness in Ukraine.* Kyiv: Osnovy. (in Ukrainian)
9. LYPA, Y. (1992) *Pryznachennya Ukrayiny — Purpose of Ukraine.* Lviv: Prosvita. (in Ukrainian)
10. MIKHNOVSKYY, M. (2003) *Samostiyna Ukrayina — Independent Ukraine.* Kyiv: Diokar. (in Ukrainian)
11. SVERSTYUK, Y. (1993) *Bludni syny Ukrayiny — Prodigal sons of Ukraine.* Kyiv: Znannya. (in Ukrainian)
12. SUKHOMLYNISKYY, V. (1965) *Shchob v sertsi zhyla Batkivshchyna — To live with the homeland in the heart.* Kyiv: Znannya. (in Ukrainian)
13. USHYNSKYY, K. (1960) *Pro rol ridnoyi movy u spravi vykhovannya — The role of the mother tongue in the education.* Lviv: DDU. (in Ukrainian)
14. FRANKO, I. (1979) *Ya dumav pro lyudske bratsvo nove — I was thinking of a new human brotherhood.* Lviv: Kamenyar. (in Ukrainian)
15. CHORNOVIL, V. (1996) Natsionalna intelihentsiya i ukrayinska polityka. Vystup na Konhresi ukrayinskoyi intelihentsiyi 11.11.1995 r. — Ukrainian intelligentsia and policy. Speech at Congress of Ukrainian intelligentsia 11. 11. 1995. *Slovo i chas — Word and Time.* № 2. 24–27. (in Ukrainian)
16. SHEVCHENKO, T. (2001) *Kobzar.* Kyiv: Vyadvnychyy tsentr «Prosvita». (in Ukrainian)

Наційшила до редакції 16 січня 2015 р.